

kodjunk, a magyar nyelvterületnek azt a részét, amely Debrecen, Nyíregyháza stb. körzetében fekszik? Azért említem e vidéket, mert itt a tendenciák sajátos kevertsége különösen jól észlelhető, s nem egy vonatkozásban élénken szemlélteti, hogy ellenkező tendenciák nemcsak külső ráhatás eredményeként, hanem belső fejlődés következtében is jelen lehetnek ugyanabban a nyelvjárástípusban.

14. Befejezésül még két dolgot szeretnék röviden megemlíteni.

Deme László könyve nehéz, bonyolult elvi és gyakorlati kérdéseket vet fel, amelyeket első vagy második nekihuzakodásra sok esetben nem lehet kellő biztossággal megítélni. Nemcsak azzal vagyok tisztában tehát, hogy e problémák körül hozzászólásom után is számos vitatható pont maradt még, hanem azzal is, hogy a tőlem felvetett — esetleg a szerző megállapításaival némileg ellentétes — nézetekben nem kevesebb a vitatható pont, mint amennyit én láttam Deme művében.

Hozzászólásom nagy részét a szerzővel való vitázás tölti ki, s ez a célt tekintve — úgy hiszem — természetes is. A vitás pontok előtérbe helyezése azonban egyrészt nem homályosíthatja el azt aényt, hogy a tanulmányban igen-igen sok olyan rész van, ahol a szerzővel teljesen egyet lehet érteni; másrészt és főként nem befolyásolhatja kedvezőtlenül a szerző egész munkájának értékelését. DEME LÁSZLÓ tanulmányát — ez nem frázis, hanem őszinte szó: — egészében hatalmas szellemi teljesítménynek és a magyar nyelvjáráskutatás eddigi legjobb eredményének tartom, s meg vagyok győződve, hogy igen sok elméleti és gyakorlati megállapítása kedvező hatást fog gyakorolni nyelvjáráskutatásunk további fejlődésére. Hozzászólásomnak viszonylag nagyobb terjedelmével is ezt a jó munka iránti őszinte megbecsülésemet óhajtottam érzékeltetni.

Benkő Loránd

NÉHÁNY REFLEXIÓ BENKŐ LORÁNDNAK „A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK NÉHÁNY KÉRDÉSE” CÍMŰ MUNKÁMRÓL ÍRT BÍRÁLATÁRA

BENKŐ LORÁNDnak itt elhangzott beható, részletes és igen tanulságos bírálatából jól esik az elismerő szó, s nem kevésbé maga az a tény, hogy vita-indítónak szánt, de sajátosan mind ez ideig visszhang nélkül maradt munkámmal most ilyen komolyan foglalkozott. Mikor 1952–53 telén munkámat írtam, bizony ilyesféle magas színvonalú és alkotó viták lebegtek eredményként a szemem előtt; s milyen jót tett volna azóta írt, s kandidátusi disszertációnak benyújtott következő, a most tárgyaltra építő munkámnak is néhány olyan komoly ellenvetés és figyelmeztetés elgondolásom gyöngéire, mint amilyeneket most itt e szerényen „megjegyzések” nevet viselő színvonalas bírálatban is kaptam. Tanulmányom bevezetőjében [5] annak idején nem frázisként írtam azt — amit most Benkő is hangsúlyozott —, hogy munkám vitáit, lényegében első kísérlet a tudományos magyar dialektológia megteremtésére. — Talán a BÁCZI GÉZA kezdeményezésére most történeti nyelvjáráskutatással foglalkozó ifjú gárda lesz az, amely hamarosan nemcsak belekapcsolódik majd e vita folytatásába, hanem új részleteredményeivel tovább is viszi a stúdiumot, meg is oldja az általam csak felvetett kérdéseket, vagy némely tételemet megcáfolja és újjal cseréli fel.

De most nem az a feladatom, hogy a jövőről beszéljek és másokat buzdítsak munkára. Ebben a válaszban a saját munkámról kell beszélnem azokhoz a kérdésekhez kapcsolódva, amelyeket Benkő az ímént fölvetett. Talán furcsán hat majd, mégis nélkülözhetetlen az, hogy a továbbiakban ne csak tárgyalt munkámról beszéljek, amelyet a bíráló és a jelenlevők már olvashattak; hanem nem ritkán hivatkozzam egy másikra is, amelyet ez a közönség nem ismerhet még. „Nyelvatlaszunk funkciója és anyagközlési problémái” címen ugyanis azóta 1954 tavaszán bevégeztem, 1954. őszén pedig kandidátusi disszertációnak benyújtottam egy újabb, körülbelül az előbbihez hasonló terjedelmű tanulmányt; sajnálom, hogy ez még nem kerülhetett megtárgyalásra. Ebben az írásomban — a nyelvatlasz szerkesztési munkájában alkalmazni akarva korábbi dolgozatom eredményeit — sok ponton tovább kellett mennem a kutatásban, kiegészítenem, részleteznem, itt-ott módosítanom eredetileg olykor kifejtetlen vagy éppen elnagyolt tételeimet; s talán jóval több véletlennél, hogy nem is egyszer éppen azokon a pontokon vittem magamtól is tovább a vizsgálatok fonalát, ahol első, most tárgyalt munkámban Benkő labilisnak, kidolgozatlannak érzi még a megfogalmazást és az eredményt. Nem lenne helyes persze itt azzal foglalkoznom, hogy elkövetkező kandidátusi vitámnak elébe vágva most e második dolgozatomat ismertessem. Csak azokon a pontokon nyúlnék anyagához, amelyeken mégiscsak innen vehetem Benkő észrevételeire legkönnyebben s leginkább készen a választ.

I. A fonetikai részhez

Dolgozatom fonetikai részét Benkő figyelemre méltónak tartja, s hasznosnak látná idegen nyelven való megjelentetését is [501*]. Ez talán valóban hasznos és megoldható is lenne; a magam részéről szívesen végrehajtanám még rajta azokat a módosításokat és kiegészítéseket, amelyek az idegen nyelvi közlés esetén kívánatosak.

Néhány megjegyzés a részletekre:

1. A diftongusok nyitódó vagy záródó jellege (ami eléggé egybevág az öblösség szerinti felosztással is, vö. BENKŐ: NyK. LIV, 39—40) szerintem nem egyetlen, de mégis legfőbb alapja a diftongusok felosztásának. Benkő ezt nem helyesli; ő minden kritériumot egyszerre venne számba [503*]. — Ha a diftongusok jellemzéséhez keresünk szempontokat, ez a módszer csak helyeselhető. De a felosztás nem helyettesíthető jellemzéssel; s még a jellemzésben is vannak fontosabb és mellékesebb jegyek. Az én megfigyelésem szerint pedig ami a magyar nyelvjárások diftongusaiban nyelvjárásonként konstans, az a diftongusnak zártsági tendenciája. Persze ebbe a vizsgálatba általában a nemzeti nyelv középső nyelvállású hosszú fonémáinak realizálódásait vesszük bele: az *ó*, *ő* és *é* hangnak megfelelő diftongust. A nyugati nyelvjárást azután jellemezhetjük azzal, hogy diftongusai nyitódóak, a Debrecen környékit meg azzal, hogy a fenti fonémáknak megfelelő diftongusai záródóak: itt ingadozással nem kell számolnunk. Ez a jellemzés rámutat belsőleg azonos, egymás közt pedig ellentétes állandó sajátságukra. Ám ha a nyugatit eső nyomatékúnak jellemeznénk s az említett keletit is annak, akkor nemcsak hogy kirekesztenők a nyugaton közismerten jelentkező (s

* A zárójelbe tett puszta számok BENKŐ LORÁND bírálatának lapszámai.

Bánkó szerint az említett keletiben is meglevő vagy lehetséges; [504]) emelkedő nyomatékú, vagyis nyomaték-átcsapásos formákat; hanem egyben ezzel a jellemzéssel el is mosnánk azt a belsőleg azonos, de egymás közt ellentétes fő sajátyságot, amely mind jellemzési, mind szétválasztási eszköznek igen jól megfelelt az előbbieken. S meggondolandó itt még nemcsak az, hogy a záródás szerinti jellemzés „certa”, de a nyomatékkal való „semper incertus”; hanem az is, hogy a nyomatékátcsapás gyakori és természetes nemcsak egy-egy nyelvjáráson, hanem egy-egy beszélő nyelvhasználatán belül is, éppúgy, mint az elemek nyelvmagassági foka szerinti ingadozás [vö. 504]; viszont a zártsági irány szerinti ilyesféle átcsapásokról és ingadozásokról eddig nem tudunk. — S egyébként is: az Ecsedi lóp környékének Bánkó említette kettős diftongus-rendszerére (vö. MNy. XLVIII, [233]) mi jellemzőbb: az-e, hogy eső nyomatékú az elsődleges (az *ó, ő, é*-nek megfelelő) és a másodlagos (a nyújtó *l, r, j* előtti) típus egyaránt; vagy pedig az-e, hogy az első csoport záródó, a második pedig nyitódó jellegű tagokat tartalmaz?!

Más kérdés a diftongusokkal kapcsolatban: az *qó* típusúak, azaz az emelkedő nyomatékú záródók létének vagy nem létének kérdése. Bánkó felhoz erre az én érveléssel szemben néhány gyakorlatilag talán létező vagy lehető példát; ezeket azonban nem tudom döntő és elvi értékű bizonyítéknak tartani. Maga is főleg arra az esetre hivatkozik, amikor már a köznyelv felé való törekvés szül egészen átmeneti, mondhatnám ad hoc értékű diftongus-formákat: a köznyelvi *ó* hatására tartja elképzelhetőnek az *qó* típusnak születését [504]. Ezt nem tartom eleve kizártnak; de bizonyítéknak sem. Sőt, ahogyan ő érvelését felépíti, szinte az én megfigyeléseimet erősíti vele. Mert az *ő* mondataiból is az derül ki, hogy eső nyitódó (*uo* típusú), emelkedő nyitódó (*yo* típusú) és eső záródó (*ou* típusú) diftongus köznyelvi hatástól függetlenül, spontán fejlődés eredményeként bárhol, bármikor és bármilyen élettartamban alakulhat, mint természetes, mondhatnám szabad kategória a nyelvben; ám a negyedik, az emelkedő záródó (*qó*) típus csak átmeneti helyzetekben, átmeneti értékkel, asszociatív hatás alatt. Az előző három közül tehát bármelyik lehet egy-egy nyelvjárásnak konstáns diftongus-típusa; a negyedik viszont — ha van — csak olyan bomló diftongusrendszerek bomlási termékeként keletkezhet, amelyekben az *ou* ~ *qo* az eredeti, az *ó* a jövevény új szélső érték, s a kettő közt a — nem is spontán — átmeneti jelenségek légiója kavarg; e légióban egyik — kérészéletű — tagként az említett negyedik típus is. Nem hibáztatható tehát az, aki ilyesfélét följegyez [505]; ám az már kérdéses, hogy van-e csak egyetlen olyan nyelvjárásunk is, ahol valóban ez az átmeneti értékű ad hoc bomlási termék lenne a konstáns főtípus.

Hogy pedig ez a felfogás a hajdani *lou* > *ló* ~ *lú* kettősségre mégis, szerintem is jobb magyarázatot ad, mint amelyik mellé én a munkámban álltam, az nem annyira bizonyítékot ad e típusnak tartós létezése mellett, mint inkább csak további megvizsgálandó feladatot, mely körülbelül így hangzik: Ma az emelkedő nyomatékú záródó diftongus a köznyelv felé tendálásnak ad hoc értékű terméke. Vajon a korábbi monoftongizálódáskor egy ilyesféle, hasonlóan csak átmeneti értékű jelenség milyen külső erőnek a terméke lehetett?

2. A bomlási termékeknek a szerves fejlődményekkel egyenrangú besorolása még egy ponton aggasztana a hangtanban: a csángó *i* és *ē* kérdésében is. E hangokat azért vettem fel csak zárójelben a magyar nyelvjárási hangkészlet ábrázolásába, mivel jelölésük a csángóból is zavaros-

nak, a nyíltabb *e* helyett pusztá nyomdatechnikai változatnak tűnt (pl. MNy. XXXVIII, 301). Benkő most megerősíti létüket [506]; ám még most sem világos számomra létüknél is nagyobb problémájuk: értékük kérdése; noha ez nálam zárójelbe tételüknek az előbb említetténél nem súlytalanabb oka volt. Ne feledjük: a csángó nemcsak hogy peremnyelvjárás, hanem sziget, mégpedig nyelvsziget, mely igen erős román hatás alatt áll, s rendszerében Benkő szerint is „a szinte teljes felbomlás és ennek megfelelő nagymértékű ingadozás állapotában van” [507]. Ha Benkő még többet közreadna gyűjtéséből, talán világosabbá válnék számunkra: szerves jelenségek-e az említett magánhangzók és a később említett mássalhangzó-változatok is; vagy csak jövevény szavakban élő jövevény jelenségek; vagy esetleg meg sem honosult ad hoc elemek; esetleg éppen valamiféle kétnyelvűség tényei. Ennek gondos vizsgálata nélkül nem dönthetünk ügyükben. Mert ha — tegyük most fel — valamelyik északkeleti nyelvjárásunk valamelyik vele szomszédos szlovák nyelvjárásból mondjuk a másodéles hangsúlyozást átvenné, illetőleg megtartaná a szlovákból eredetű szavakban; de még ha egész rendszerére, illetőleg bilingvitásának magyar változatára kiterjesztené is: vajon ezt vehetnénk-e a többi területével egyenrangú magyar nyelvjárási jelenségnek?!

3. Még egy fonetikai megjegyzésre reflektálnék: a széles ejtésű hosszú magánhangzók kérdésére. Benkő nem látja világosan: végeredményben hiszem-e, hogy ezek különböznek a szokásos hosszúaktól, vagy sem [507]. Megvallva: nem hiszem, de tagadni sem merem. Sajnos helyszíni tapasztalataim nincsenek vele, mivel a Nyelvatlasz gyűjtőgárdájából sajnálatos módon kiestem. De nem is arról akartam munkámban beszélni, hogy vannak-e ezek vagy sem, s hogy fonematikus értékű különbségeket hordozhatnak-e vagy sem. Csak arra akartam rámutatni — s ez talán sikerült is —, hogy a rövid, a széles ejtésű hosszú, és a szokásos hosszú magánhangzó egymáshoz való viszonya s következésképpen jelölésmódja, nem sematizálható annyira egyszerűen egyharmad fokos nyelvmagassági különbséggé, ahogyan BÁRCZI újabb munkáiban bemutatja (vö. Fonetika 26, 39).

II. Az elvi és módszertani kérdésekből

Benkő igen helyesen emeli ki azt, amit én is hangsúlyoztam bevezetőmben: hogy eredményeim és megállapításaim — már csak nyelvjárási anyagom minőségi rétegzettsége és megbízhatatlansága miatt is — sokkal inkább elméleti és módszertani, semmint konkrét nyelvjárási értékűek [502]. Bírálataiban így is tekinti és nagyrészt e szemszögből taglalja mondanivalómat. Hadd ragadjam itt ki hozzászólásának e vonatkozásaiból azt, amit én elméletileg talán még jobban is elmélyítenék; meg amit ő másképpen lát, mint én, amit viszont én továbbra is másképpen látok, mint ő.

1. Először a köznyelvhez való hasonlítás kérdését. Ez elméletemben is, gyakorlatomban is — úgy látom — némileg rugalmasabb, mint Benkő felfogásában. Számára éppen ezért problémát jelent az, hogy itt a *köznyelv* megjelölés mit takar pontosabban: a beszélt, vagy pedig az írott, sőt: a helyesírásban rögzített formát-e [509]. Kétségtelen: a kettő között vannak különbségek, sőt szerintem a kettő nem is teljesen egy eredetű; ezt kifejttem a „Nyelvünk a reformkorban” c. kötet egyik cikkében [51. lap]. De ezek a

különbségek mégsem akkorák, hogy ezek miatt mereven döntenünk kelljen valamelyik mellett a másik kizárásával. Sőt : hasonlító módszerünk alighanem akkor válnék mereven metafizikussá és metafizikusan merevvé, ha azt a — szerintem semmi esetre sem lényeges eltérést, sőt nem is eltérést, hanem pusztán csak — ingadozást, amely a kettő között, de még mindig a kettőt egységesként összefogó egyetlen főtípuson belül van, teljes mértékben kikapcsolná. Hiszen éppen ez az egyik biztosítéka annak, amit Benkő is kíván : a tendenciák szerinti vizsgálat merevsége feloldásának [vö. 521].

Nézzük csak : mikről is van itten szó! Mostani eljárásomban a *sër* az illabiális, a *sör* a labiális tendencia megnyilvánulásának esetei között szerepel. Ha a helyesírási szabályzat lenne a hasonlítási alap, a *sër* illabiális példa maradna, a *sör* azonban megszűnnék labiális példa lenni, illetőleg átkerülne az illabialitás ellenpéldájának éppúgy, mint ahogyan most mondjuk az *öröm* az. Ámde a *sër* és az *ërëm* között mégis csak van bizonyos különbség. A *sër*, mint hajdan a főtípusnak változatként elismert tagja, nemcsak köznyelvi az *ërëm* alaknál, hanem területileg is elterjedtebb. Az *ërëm* jóformán csak a legszélsőségesebb, legerősebb illabiális területeken jelentkezik ; a *sër* viszont nem igényel a nyelvjárástól s nem is jellemez benne olyan erős fokú illabialitást, mint az előbbi. A köznyelvben is ingadozók — most ne tekintsük a helyesírási szabályzatnak nemcsak regisztratív, hanem ezzel egyenlő mértékben egyben normatív munkáját — nem véletlenül ingadozók a köznyelvben! Ne feledjük el történetüket : ők többnyire mint nagy területnek szélesen elterjedt alakjai szívoúdtak fel egyenrangú változatokként a főtípusba ugyanakkor, amikor a szűkebb területen élő, területi elterjedtségükben sem egyenlő, tehát szélsőségesebben labiális vagy illabiális változatok nem kerültek egyenrangú ingadozóként ellentett párjuk mellé. Az *embör* és az *embër*, meg a *börtön* és a *börtön* a főtípus történetét vizsgálva közösen egy kategória a tekintetben, hogy két változatuk területileg nem volt egyenlő rangú s így a főtípuson belül sem lett egyenlő értékű ; a *vödër* és a *vödör* pedig az előbbiektől elkülönítendő másik kategória, amelyiket az jellemez, hogy tagjainak a főtípuson belüli egyenrangú ingadozása területi és történeti egyenrangúságukra alapul és mutat vissza. S ebből következik : az a nyelvjárás, amelyik a köznyelvi ingadozók kérdését a köznyelvinél egyoldalúbban és egyértelműbben oldja meg a labiális vagy az illabiális alak javára, az a köznyelvnél már labiálisabb, illetőleg illabiálisabb, hiszen az ellentett alakot változatként sem tűri meg ; de korántsem olyan szélsőségesen labiális vagy illabiális — ha csak ennyiben különbözik a köznyelvi állapottól — mint azok a nyelvjárások, amelyekben nemcsak a köznyelvi ingadozók válnak egyértelműen ilyenre vagy olyanná, hanem a köznyelvben egyértelműek is ellentett megoldással szerepelnek. — A köznyelvi ingadozók tehát nem nehézséget jelentenek [így 510], hanem éppen reálisan megfogható kategóriát.

Mert — hadd ismételjem meg, amit dolgozatomban is, meg azóta másutt is (vö. Nyelvművelésünk főbb kérdései [31, 206]; Nyelvünk a reformkorban [52]) hangsúlyoztam — a köznyelvhez viszonyítás a magyarban nem pusztán szükséges rossz. Ne vitassuk most, hogy milyen úton, de alighanem elfogadhatjuk tényként, bármilyen történeti megokolással is, hogy köznyelvünk — itt most ez a főtípus egyszerűsített neve — különösen szerencsés középarányosa szélsőséges nyelvjárásainknak, s nyelvjárásainknak általában is ; s ezért gyakran a vele való összehasonlítás egyben a valóságos történeti alap figyelembe vétele.

Hadd utaljak egy példára. A névszótövek kérdését meg lehetne tárgyalni az egyes nyelvjárásokban akár szigorúan és strukturalista módon leíró, akár pedig szigorúan és a nyelvjárásra korlátozottan történeti módszerrel. De mindkettőből megdöbbenő eredmények következnenek olykor. Egyes nyugati területeken például leíró szempontból egyalakú változatlan tövű lenne ez: *bagu, bagu, baguk, baguja* ('bagoly') stb.; minőségi hangváltással kombinált *l*-tövű ez: *tengü, tengüt*; de *tengölök, tengöle* ('tengely') stb.; két lépcsőfokos, de pusztán minőségi hangváltó tövű ez: *biru, birut*; de: *biraja* stb.; minőségi és mennyiségi hangváltásos ez: *házo, házát* stb.; két lépcsőfokos minőségi hangváltó lenne ez: *föggjö, föggjyt* stb.; nyilván mássalhangzó előtti *l*-kieséses lenne leíró szempontból ez a sor: *hílok, hísz, híl, hílunk, hítok, hínak*; és így tovább, nem is beszélve az olyanokról, mint a *lölök ~ lölköt*. Hogy a nyelvjáráshoz vezető történeti tőtípus-vizsgálat egyik-másiknál mit eredményezne, azt meg különösen nehéz most felmérnem. — A leíró magyarázat mellett a történeti igazságot is az közelíti meg ezeknél a legjobban, ha az eredeti, a köznyelvben ma is érvényes tőtípus szerint soroljuk őket ide vagy oda, s annak megfelelően vizsgáljuk a bennük mutatkozó hangtani jelenségeket, illetőleg történetileg nézve: a bennük lefolyt hangtani változásokat (jó példa erre: VÉGH: A békési népnyelv névszótövei. DebrD. 26. uó: A derecskei népnyelv igei tövei... DebrD. 11. sz.).

2. Néhány szót a módszernek egy más vonatkozásáról. Benkő figyelmeztet arra, hogy az ilyen köznyelvhez hasonlító vizsgálat végeredményben nem az egyetlen eszköz a nyelvjárás vizsgálatára, s különösen nem az a történeti elemzésre [510]. Figyelmeztet arra, hogy pl. a jelenségtörténeti vizsgálat nem elvetendő módszer, nem olyan megbélyegzendő, mint ahogyan az az én megfogalmazásomból látszanék [515]. — Mindkét megállapítása kétségtelenül helyes. Válaszom elején említett újabb munkám összefoglalójában a történeti nyelvjárásvizsgálatnak magam is már 7 vagy 8 munkatípusát jelölöm meg, egyiket sem helyezve egyértelműen a többi fölé; s ezek között szerepel a történeti jelenségmonográfia is.

Még ki nem nyomtatott kandidátusi téziseimből idézem: „A történeti adatok nyelvjárásos feldolgozásakor különválaszthatjuk egyelőre lokalizálásuk és tipizálásuk kérdését. Tipizálhatjuk, azaz helyhez nem kötött nyelvjárásstanulmányokká dolgozhatjuk fel a nagyobb szövegemlékeket, pl. a kódexeket. Ha ismerjük a szerző születési helyét (pl. egyes ősnymtatványoknál), e nyelvjárástípus helyhez is köthető külső érvekkel. Ha nem, maga a nyelvallapot egyelőre nem lehet a helyhezkötés alapja, mert a kódexek korabeli és a mai nyelvjárások területi azonosságát nem tehetjük fel. — Helyhez kötni inkább az ismert keletkezési helyű oklevelek, levelek stb. sajátságait lehet, ha ezek nem adnak is egyelőre monográfiát. Ezekhez, ha elegendő mennyiségben és sűrűségben lesznek majd, már inkább köthetjük az ismeretlen keletkezési helyű, monografikusan addigra már feldolgozott kódexek nyelvjárását.

A mai nyelvjárásokat történetileg vizsgálva segítségül vehetjük az általános jelenségtörténetet. Itt még igen sok jelenség — akár helyhez nem kötött — történetének kidolgozása hátra van. Amiről lehet, arról még jobb olyasféle történeti jelenségföldrajzi, illetőleg földrajzi jelenségtörténeti monográfiát készíteni, amilyen Benkőé az *ly ~ l* kérdésről. Igen fontos a jelenségek és tendenciák mai elterjedésének megismerése is: ehhez az Atlasz segít jelentős mértékben hozzá. Ezek együtt gyakran ki-

adják a nyelvjárásnak mint nyelvtípusnak történetét : a jelenségek keveredése, ellentétes tendenciáknak azonos helyen való felbukkanása olykor az általános jelenségtörténet, máskor a nyelvjárás földrajzi környezete alapján érthető meg, lokalizált emlékek nélkül is.”

Egyébként idézett dolgozatomnak jó kétharmad része éppen ilyen történeti jelenségvizsgálatokból áll : ezek közül szemelvény a $j > gy \sim ty$ változásról nemrégiben közölt cikkem is (MNy. L. 23). — Ámde más a jelenségtörténeti módszer pl. Benkőnél az *ly* tárgyalásakor (vö. tőle : A magyar *ly* hang története), s egészen más HORGERNél (vö. főleg : A magyar nyelvjárások). Hogy mennyiben, azt most nem részletezem, de talán fölösleges is lenne.

Ami a változás és változatlanság összevonását illeti : Benkő e kettőt ellentétesnek érzi[5.2], én azonban csak egy magasabb törekvés két külön megnyilvánulási formájának. — Ő kifogásolja azt is, hogy az eredetileg nyíltabbá válással keletkezett *csoda* alak nem szerepel a nyílt *o*-zás példái közt [uo.]. Ez véletlenül szerepelhet, mert a köznyelvben ingadozó (vö. az előbbi pontot) ; de ha nem szerepelhetne is : a zártság ellenpéldái közt feltétlen ott lenne, s a zártság ellenpéldái szerinte elismerten is nyíltsági példák egyben.

3. Bírálataiban Benkő tanulságosan fejtegeti a nyelv és nyelvjárás elhatárolásának szempontjait[508]. A magam véleményét, úgy látom, dolgozatomban nem fejtettem ki eléggé világosan, s így ő, félreértve ezt, a „megérthetőség” kritériumát tulajdonítja nekem. Ez pedig nem felelne meg elgondolásomnak. A kettő közötti különbség ismerve én említettem azt is, hogy a nyelvjárásokban közösek a fejlődés belső törvényei, míg az önálló nyelvekben nem, vagy nem feltétlenül és nem intézményesen. A fejlődés belső törvényeinek intézményes azonosságát ugyanis a nyelvi fejlődés nemzeti korszakában az biztosítja, hogy a nyelvjárásokat egy közös főtípus foglalja egybe, fogja át, s ez befolyásolja fejlődésüket. Hogy e főtípus hatása meddig terjed, annak vizsgálata pedig pontosan azokra az eredményekre vezet, amelyekre Benkő is jut, s amit egészen elnagyoltan így lehetne megfogalmazni : az egy nemzeti irodalmi nyelvtől egybefogott változatok egy nyelv nyelvjárásai, bármennyire különböznek is ; két külön nemzeti irodalmi nyelv és a hozzájuk tartozó változatok viszont két külön nemzeti nyelvet alkotnak, ha változataikban vagy főtípusaikban mégannyira hasonlítanak is egymásra (vö. még : Nyelvünk a reformkorban 4).

Itt kell megemlítenem azt, ami a fenti megfogalmazás terminológiájából úgyszólván kiderül : hogy Benkőnek a nemzeti nyelvről adott definíciójával[509] nem értek egyet. De meghatározásai jók, a köztünk levő eltérés csak terminológiai, ha elvi értékű is, — így ezt most nem vitatnám (kifejtve l. Felsőoktatási Szemle 1954/6, 276).

Arról sem nyitnék most bővebb vitát, hogy nyelvjárások mint területileg viszonylag rögzíthető s valamennyire körülhatárolható egységek vannak-e vagy nincsenek (vö. 518-20). Szóban forgó dolgozatomban felsorakoztattam minden érvet és megfontolást ; a többit csak a nyelvatlasz gyakorlati eredményei dönthetik el. Ez mutatja majd meg, hogy vannak-e egy-egy falunál nagyobb, nem homogén, de mégis területileg valamiképpen megfogható nyelvjárási egységek. — Addig még csak azt a gyakorlati kérdést tenném fel, hogy — ha nyelvjárások valamiképpen mégiscsak n m lennének — mi egyéb magyarázná azt, hogy akár a laikus, akár a nyelvész, nem éppen falvanként hanem jóval nagyobb területenként ismer rá beszédéről a palóc, az ormánsági, a békési és a többi területek szülöttjére.

III. A tendenciák szerinti vizsgálat kérdéseiről

Bankó igen nagy kétségekkel fogadja mindazt, amit dolgozatomban a tendenciákról s a tendenciák szerinti vizsgálatról elmondok [510-től végig]. Így fogadta ezt, mint lektor, BÁRCZI GÉZA is. Kétségeik jogosak: a nyelv-atlasz megjelenéséig és alapos feldolgozásáig mindez nem több teóriánál, elméletnél. Különösen jogosak kétségeik az iránt a sok helyütt merev és túlzottan határozott megfogalmazás iránt, amelyre munkám írásakor itt-ott a felfedezés öröme ragadott. Második dolgozatomban a további vizsgálatok magamtól is arra készítettek, hogy a tendenciákat sokkal jobban tagjaikra, sőt még tagjaikat is részjelenségeikre bontsam; hogy jobban megvizsgáljam a tagok, sőt a részjelenségek közti összefüggések kérdését is.

1. Így értem el például odáig, hogy az állandó hangszín-realizációkat el kellett választanom a megterheltségi kérdésektől. Magyarul mondva: azt látom, hogy a dunántúli igen nyílt *ä* hang nyíltsága, és mondjuk az *a*-nak e területen az *o*-val szemben mutatkozó megterheltségi többlete — bár nyíltság mind a kettő — két külön kérdés, és csak igen nagy óvatossággal — vagy még így sem — kapcsolható egybe. A palóc nyelvjárás jellemzésében tehát — még meg kell vizsgálnunk: miért is — nem lehet a megterheltségi többletből adódó tendenciák vizsgálatával azonos kategóriába vonni a realizációs értékű labiális hosszú *ä* hangot. — S hasonlóan el kellett választanom a függetlenektől az asszociatív eredetű megterheltségi többleteket: vizsgálódásaim arra vezettek, hogy pl. az *l* előtti *ö*-zés nem vonható minden óvatosság nélkül egy kalap alá a független *ö*-zéssel; s hasonlóan némileg elválasztandó a független zárt *o*-zástól mind az *l* előtti, mind az *á* előtti, mind az *á* utáni asszociatív zárt *o*-zás. Persze az ilyen elválasztott realizációs vagy asszociatív jelenségek nem hagyandók és nem is hagyhatók figyelmen kívül az adott nyelvjárás jellemzésekor, leírásakor; ám tendenciáinak számbavétele során vallomásuk korántsem egyértékű a független megterheltségi többleteket összefoglaló tendenciákéval.

Amit nálam a vizsgálatok mutattak meg, arra Bankót a gyakorlat vezette rá. A BALASSA-féle anyagra alapított, mutatóványnak, mégpedig csak módszeres példának szánt és szükségszerűen igen elnagyolt jellemzésemet a dunántúli nyelvjárásról, három kiragadott ellentétel támadja: az igen nyílt *ä* hangszín említésével, a szigetközi *ä* előtti illabiális *ä*-val, meg a Duna melléki hosszúságokkal [522]. Persze nem akarom — mondom: nem is komolynak szánt — jellemzésemet most megvédeni; ám arra talán érdemes rámutatnom, hogy a három ellenpélda közül az első, a nyílt *ä* hangszín, realizációs jelenség; a második, az *ä* előtti *ä*-zás, asszociatív; részben a harmadik is az; s az utóbbi kettő egyébként is csak peremén él a dunántúli nyelvjárásnak: az egyik átmenet az elismerten eléggé illabiális palócba, a másik az időtartam szempontjából eléggé kiegyensúlyozott Duna-Tisza közibe; azaz a három ellenvetésnek mindegyike a tendenciáktól már kényszerűen elválasztott jelenség; kettejük meg abba a kategóriába esik, amelyet a nyelvjárás-területeknek általam — s talán nemcsak általam — feltételezett *magvával* szemben már korábban így határoztam meg: széles átmeneti sáv a szomszédos területnek hasonlóan átmeneti pereme felé. — Persze Bankónél ezek kiragadott példák, nyilván hozhatott volna súlyosabb ellenvetéseket is. De talán mégis több puszta véletlenél, hogy a legfeltűnőbb ellentmondások, a

legkézenfekvőbb ellenvetések mennyire könnyen és a dolgok természetéből adódóan háríthatók el.

2. Beszéljünk most a tendenciákról és érvényesülésükről egy kicsit bővebben is. Benkő több helyen — és joggal — helytelenítve idézi merev és eléggé kizárólagos megfogalmazásaimat a tendenciákról és érvényesülésükről. Mondom : a felfedezés öröme néha túlzásokba ragadhatott. De nem ragadja-e itt őt ugyanúgy az ellenkező túlzásba, a tagadás túlzásába a gyenge pontok felfedezésének lendülete? — Benkőnek igaza van : ha én néhol arról beszélek, hogy a tendenciák a jelenben vagy a múltban valahol következeten érvényesülnek vagy érvényesültek [vö. 515], akkor olyan megfogalmazást használok, amely nem kis mértékben eltorzítja a valóságot. De ha a következőtességet a GOMBOCZ meghatározta értelemben vesszük, akkor ez a veszély alaposan csökken. A tendenciák érvényesülése valóban nem teljes, nem következetes és nyilván soha és sehol nem is volt az. De vannak olyan területek, ahol egyes tendenciák érvényesülése mégis viszonylag következetesen törvényt szerez annyiban, hogy benne bizvást nyalábokba foghatók az azonos típusú jelenségek, s akár belső fejlődéssel, akár külső hatással (ezekről még később), viszonylag könnyen megmagyarázhatók a látszólag, de nem történetileg ellentmondó jelenségek is.

Hogy a tendenciák érvényesülése miért nem következetes egyik nyelvjárásonkban sem, arra Benkő szép érveléssel mutat rá : a keveredések, a népmozgalmak, a feudalizmusnak igen laza területi osztódottsága, újabban a köznyelvnek egyre erősebb hatása, éppen elegendő magyarázat erre [516]. S mégis : éppen ez az érvelése győz meg még inkább engem a tendenciák létezéséről, erejéről és szívósságáról. Mert az előbbi körülmények említése ugyan bebizonyítja, hogy a nyelvjárási keveredésnek egész történetünk során igen nagy volt a szerepe, s hogy a mai nyelvjárásonk területileg nem régóta szilárdak, vagy még most sem szilárdak és soha nem is voltak azok ; de nem bizonyítja, hogy a viszonylag nyugodtabb helyeken és időkben a tendenciák ne működtek volna vagy ne igyekeztek volna működni, s nem magyarázza meg azt sem, hogy a kódexekben mégiscsak viszonylag jól, az ősnymotatványokban és korai misszilisokban pedig olykor egészen jól nyalábokba fogható jelenségcsoportok találkozása honnan való ; s hogy miért van a mai — bármennyire nem szigorúan körülhatárolt — nyelvjárásterületeknek mégis viszonylag megfoghatóan ilyen vagy olyan jellege. Sőt, mondom, engem a fent felsorolt fejlődésgátló körülmények említése éppen arról győz meg, hogy tendenciák vannak, sőt nagyon is életerősek, hiszen ennyi minden ellenhatással szemben is mégiscsak mindig tudtak érvényesülni valamennyire, ha távolról sem következetesen.

Persze a tendenciák, amelyek egyes esetekből összetevődő jelenségek összefogott nyalábjai, elsősorban mindig a z a d o t t n y e l v j á r á s r e n d s z e r é n belül vizsgálándók, s csak azután országos összesítésükben. De az országos összesítésnek éppúgy a tendenciákat alkotó jelenségek, sőt az ezeket alkotó részjelenségek, meg az ezeket hordozó egyes esetek vizsgálatán kell alapulniuk, ahogyan egy nyelvjáráson belül is ez a helyes módszer. Ezért lenne nehéz hirtelenjében válaszolnom Benkőnek arra a kérdésre, hogy mi köze a Királyhágón túli *malam* típusú alakoknak a dunántúli és palóc *savanyó-félék*hez [513]. Mert a két példa két külön rendszerbe tartozik, két külön terület nyílt jelenségei közé, s így ennyire közvetlenül aligha kapcsolható egymáshoz. Hogy a dunántúli részleges nyílt *a*-zásnak és a Királyhágón túli

erős nyílt *a*-zásnak mi a köze egymáshoz, arra már valamivel könnyebb feleletet adni; többször említett újabb munkámban ezt meg is próbáltam, s később még kitérek rá. De a módszertani tétel talán így is világos. S ha a palatalizáció vizsgálatát, amelyet az *ly* hanggal kapcsolatban (vö. id. munkáját) oly mintaszerűen végzett el, kiterjesztené Benkő a továbbiakban az *ny*, a *gy* és a *ty* hangra is, nyilván ehhez hasonlóan járna el: nem a székely *gyák* ('diák'), az ormánysági *nyől* és a palóc *emelyi* közt keresne közvetlen kapcsolatot, hanem a palóc *i* előtti *ly*-ezéshez kapcsolná az ottani *i* előtti *ny*-ezést, *gy*-zést, *ty*-zést; a másutt jelentkező paradigmatis *l* ~ *ly* váltakozáshoz a hasonlóan paradigmatis *n* ~ *ny* váltakozást; s az ismét máshova rögzíthető (bármilyen) magánhangzó előtti *ly*-ezéshez a *gyug*, *nyől* típusú alakokat, figyelve területi egybevágasukat és széttartásukat is; — ahogyan ezt említett újabb munkámban magam is próbáltam. Mert a tendenciának, akár ugyanannak, területenként más-más lehet a tényezőszáma, a központi erősségű tagja, az ereje és az iránya; s ha ez azután nagy óvatossággal országos képbe foglalható is, végeredményben mégis mindig elsősorban egy-egy konkrét területen fogható meg, vagy legalábbis ott keresendő.

3. Benkő egyoldalúnak tartja dolgozatomban azt, hogy a tendenciával ellentétes jelenséget a nyelvjárásban főleg beszűrődéssel magyaráznom, jövevény jelenségeként szomszédos területről [516]. Kifogását helytállónak tartom. Említett második dolgozatomhoz végzett további kutatásaim magamtól is rávezettek e magyarázatnak egyoldalú voltára. A beszűrődés fontos tétel, de az adott nyelvjárás fő tendenciáival ellenkező jelenségek magyarázatára korántsem az egyetlen. Vannak maradványok, csökevények, vannak megállások sőt visszaszorulások, s végül oldalági vagy ellentett fejlődmények belső erőből is. — Hadd idézzem itt emlegetett dolgozatomból a nagymoni nyelvjárás történetére vonatkozó részt, illetőleg kivonatossan ennek lényegét. Nagymonban GÁLFFY „zártabbá válást” és „nyíltabbá válást” talál, sőt „labializációra” és „delabializációra” utaló alakokat is egymás mellett (MNépn. II, 188). A kép az első pillantásra kusza, ellentétes tendenciák keveredését mutatja. De a behatóbb vizsgálat talán tisztáz némely dolgokat. Kiderül, hogy — az asszociatív, s így elkülönítendő *á* utáni zártabb *a*-zást nem tekintve — a zártabb alakok mindenütt hangsúlyos, a nyíltabbak pedig hangsúlytalan helyzetben jelentkeznek; s hasonló a megoszlása a labialitás szerinti ellentmondásnak is: a labiális alakok hangsúlyos, az illabiálisak hangsúlytalan helyzetben tűnnek elő. Mivel pedig vizsgálataim — s nem is csak az enyéim (vö. pl. LOSONCZI: NyÉrt. I, 8) — általában arra mutatnak, hogy a nyíltság is, meg a labializáció is a tövég felől terjedt a szó eleje felé, kézenfekvő az a magyarázat, hogy a nyelvjárás — minden külső hatás nélkül, a maga erejéből — a tövégeken és a hangsúlytalan szótagokban a köznyelvinél is jóval erősebben érvényre juttatta a nyílt és az illabiális tendenciát ugyanakkor, mikor hangsúlyos helyzetekben a köznyelvinél is erősebben megőrizte a zártságot és a (korábban ugyancsak a tövégek felől jött) labialitást. Nem ellentmondás ez, nem is ellentétes fejlődés, hanem pusztán más út, a tendenciák másfajta működése, mint pl. a köznyelvben: Nagymonban a nyíltság és az illabialitás inkább a tövégekre terjeszkedett ki, de oda eléggé teljesen; s így kevesebb ereje maradt a hangsúlyos helyzetekbe behatolni. — Más, tőle nem is messze eső területeken ez a behatolás is megtörtént, mégpedig az itteninél jobban, vagy éppen szinte teljesen (vö. MNépn. I, 119; HORGER: A magyar nyelvjárások 73).

Mikor azonban elismerem és hangsúlyozom a belső fejlődés figyelembevételének fontosságát, újból kiemelem a földrajzi környezet vizsgálatának, azaz a keveredéses vagy átszivárgásos eredetű jövevény jelenségek szemmel tartásának jelentőségét is. Mert a nagymoni példa csak egyik típus ; a másik — és nem is ritkább — például a koloni. Itt a belső fejlődéssel való operálás ARANYNÁL olyan strukturalista magyarázatot szül, mely a hangrendszer megterheltségének immanens arányosságát véve kiindulási alapul, a nyílt *ő*-zést a zárt *í*-zés ellensúlyozására alakult jelenségnek tartja (A koloni nyelvjárás 31). Pedig egy pillantás a térképre — s még inkább majd a nyelvátlasz térképlapjaira — sokkal valószínűbb magyarázatot sugall: az észak-dunántúli és a nyugati palóc nyelvjárás összeshöngellésétől nem messze fekvő Kolon olyan keveréktérületen van, amelyben nemcsak a zárt *í*-zés és a nyílt *ő*-zés mond egymásnak ellene, hanem sok egyéb is: sajátosságai közt a zárt *í*-zés mellett észak-dunántúli eredetű a bizonyos fokú zárt *ú*-zás, az *á* utáni zárt *o*-zás, az *l* előtti gyenge *ő*-zés, a gyenge labiális *ü*-zés, a szokásosnál nyíltabb *ɛ* hang; viszont a nyílt *ő*-zés mellett palóc sajátosság benne a nyílt *ó*-zás, az *ly* fonéma megléte, az illabiális *á* és *ā* labiális *ā* fonéma használata, a gyenge illabiális *i*-zés és *í*-zés, a palatális magas nyelvállású magánhangzóknak a dentális mássalhangzókat palatalizáló hatása.

A tendenciák viszonylagos tisztasága vagy kevertsége, s az utóbbi esetben a kevert állapot kialakulásának magyarázata tehát mindig attól függ, hogy mely területet vizsgáljuk, s hogy mit mondanak azon a tények, a földrajzi környezet, a belső fejlődmények stb. Mert a tendenciák szerinti elemzés a valóság vizsgálatát nem sémákkal helyettesíteni akarja, hanem megkönnyíteni. S ha a Benkőtől példának említett Debrecen és Nyíregyháza közti területen ellentétes tendenciák keverednek [523], hát a leírásnak akkor ezt kell tükröznie; ám az így adódó kép még mindig nem a tendenciák nem léteire bizonyíték, csak arra, hogy a nyelvben működő erők hatásának nincsenek olyan jól megvolt adminisztratív határai, mint például a járásoknak, vagy a szántóföldek egyes parcelláinak. — Hogy azután az adott helyzetben és területen az esetleg tarkának mutatkozó kép tarkasága honnét ered: azt megint az előbb említett és azokhoz hasonló módszerekkel kell megpróbálnunk merevség és elfogultság nélkül felderíteni.

4. Hadd térjek most még egyszer vissza a „nagy” és az „apró” fejlődés, azaz a tendenciák és az egyes esetek kapcsolatának néhány kérdésére. Benkő kifogásolja bírálatában Horgerrel kapcsolatos észrevételeimet, s rámutat arra, hogy a nyílt *e*-zés keletkezésének HORGER-féle többszörösen asszimilációs magyarázata legalábbis védhető [515]. Magam is így látom ma már; sőt ilyesfélével magyarázom a nyílt *a*-zásnak különböző fokait említett újabb dolgozatomban magam is. Elgondolásom szerint az az illeszkedési törekvés, amely a köznyelvben és egyes nyelvjárásokban a *hajas*, *vajas* típusú alakokat szülte, de a *bajos*, *ganajos* típusra már nem tudott kiterjedni, másutt a szó belseje felé fordult, s előre ható irányban *katalikus*, *lakadalom* típusú eseteket hozott létre; majd ezzel erősítve önmagát ellentett irányú hatással *lamha*, *mastan* típusúakat is eredményezett, ez utóbbiakkal együtt rántva néhány hangsúlyos tagjában korábban *o*-s, bár második tagjában nem *a*-s esetet is, ezzel néhány *alló*-féle alakot eredményezve. Az első típus ma a köznyelvi állapot, a másodikik meg pl. a dunántúli gyenge *a*-zás. — Másutt, ahol a nyelvállás szerinti illeszkedés nem torpant meg, a *hajas* típus megoldási formája kiterjedhetett a *bajas*, *ganajas* típusra is, majd általában — most már nem is

asszimiláció-, hanem rendszerszerűen — a tövégi magánhangzóra, a tövükben nem *a*-t tartalmazó szavakban is. E kiterjedésének — ugyancsak a nyelvállás szerinti illeszkedés törekvése alapján — legtovább a tövükben *o*-t tartalmazók álltak ellen: e fejlődési fázis bizonyos helyeken meg is kövült. De ahol ezt az ellenállást meg tudta törni az *a* terjedése, ott teljes hangsúlytalan *a*-zás jött létre: e fejlődési fázisnak is van fellelhető kövülete. Ám a fejlődés még ennél tovább is mehetett: visszahathatott most már az *o*-s szótövekre is, a hangsúlytalan mellett a hangsúlyos, azaz *a* kettőt összevéve a viszonylag teljes *a*-zást teremtve meg: a nyelvjárásokban e fokra is van példa.

Asszimilációkkal, illeszkedésekkel, ezeknek olykori irányváltoztatásaival tehát magam is számolok. A különbség az, hogy én ezt nem a jelenség okán tartom, csak keletkezése módjának; s ezen felül azt is kutatom: mi lehetett az oka annak, hogy mindezek az elvileg bárhol lehetséges asszimilációk, illeszkedések, irányváltoztatások stb. éppen ott akadtak el, ahol a nyelvjárás más tekintetben is inkább zártabb mint nyíltabb megoldásokat választott; viszont ott meg végbementek, ahol a nyelvjárás egyéb tekintetben is gyakran választotta a lehetségesek közül éppen a nyíltabb megoldásokat. A tendenciák szerinti vizsgálat ugyanis szerintem nem helyettesíteni van hivatva az aprólékos jelenségvizsgálatot, csak összefogni eredményeit és megmagyarázni a gyakran több mint gyanús egybevághásokat. HORGER hajlandó lenne a jelenségleírást magyarázatnak, a lefolyás módjának felderítését az okok kinyomozásának venni; magam általánosabb érvényű vallomásokat is szeretnék olykor kicsikarni a nyelvből.

Igen érdekes elvi kérdést vet fel Benkőnek az *l* hang nyújtó és zártabbá tevő hatásával kapcsolatos ellenvetése [518]; s felfogását egyéb területekről ismerve azt hiszem végül sem fogunk egyetérteni. Hogy a *szalma* ~ *szóma* megfelelés történetileg nem *szolma* > *szóma*, hanem *szauma* > *szouma* > *szóma* úton alakult ki, azaz hogy az *l*-nek bizonyos helyzetekben vokalizálódásával kell számolnunk (így már LOSONCZI: NyK. L, 248; vö. BÁRCZI: Ht. 88), azt magam is vallom, sőt idézett új dolgozatomban ezzel magyarázom az *l*-nek ma ismeretes nyújtó, zártabbá tevő és labializáló hatását egyaránt. Ám ami történetileg szilárd igazság, az leíró szempontból és rendszertanilag gyakran nem feltétlenül az. Disszertációmnak nemrég közzétett mutatóvány-fejezetében a *j* > *gy* ~ *ty* változásról kimutattam, hogy történetileg nem *j* > *gy* fejlődés, hanem részben *-rj-* (> *-rny-*) > *-rgy-*, részben meg *-ly-* > *-gy-* változások eredménye; mégis mai formájában már nemcsak mint leíró és rendszertani megfelelést, hanem mint hatóerőt, mint hangváltózási törvényt is *j* > *gy* ~ *ty* formában kell nyilvántartanunk (MNY. L, 30, 32). S nem ez az egyetlen eset, hogy valami történetileg sem úgy igaz, ahogyan a valóságban kialakult, hanem úgy, ahogyan átalakult, amivé a fejlődés során lett. Ilyen az *l*-nek említett háromféle hatása is. Mert az igaz, hogy az *l* hangnak nyújtó, zártabbá tevő és labializáló hatása eredetileg nem volt; de a fejlődés folyamán lett, s ma már van, s mint hatóerő működik is. S így ma már történetileg is ez az igazság, rendszertanilag is ez a fejlődési sor, annak ellenére, hogy genetikusan az *l*-nek mindehhez valóban semmi köze sincsen, mert e funkciók a vokalizálódásával és az így alakult diftongusok különféle fejlődésével keletkezett *ó* ~ *ol*, *ó* ~ *al*, *ú* ~ *ol*, *ő* ~ *él*, *ő* ~ *öl* stb. megfelelésekből vonódtak el és tapadtak hozzá; de már elvonódtak, már hozzá tapadtak; s az ide tartozó újabb esetek már

régóta nem diftonguson keresztül fejlődnek ki, hanem az *l*-nek már hozzá tapadt ilyen vagy olyan hatása alatt.

S még egy-két szót végül az olyan apróbb kérdésekről, amelyek a bírálatban is csak mellékesen vetődtek föl. A hangfejlődési reciprokumok szerepét, amire Benkő figyelmeztet [517], magam is sokra becsülöm: említett munkámban pl. az *l* betoldását csak kiesésével, a hiátus kitöltését csak keletkezésével legszorosabb egységben láttam vizsgálhatónak. — A *tik*, a *lapis* és a *sítét* [510], ami a tendenciák felfedezésének első hevében valóban nem kellő megokolással vonódott nálam egybe, mostani munkámban már jóval óvatosabban kapcsolódik egymáshoz. — Sok részletet említhetnék még, de talán ez is eléggé mutatja: milyen helytállók s mennyire fontosak lehetnek egy alapos bírálatnak még apróbb megjegyzései is; s mennyire megfogadhatók anélkül, hogy az eredeti koncepciót felborítanák, vagy akár csak erősebben meg is ingatnák.

Végsőnek a szóeleji mássalhangzótorlódás meghonosodásának történetére térnék még vissza. Benkő arra figyelmeztet, hogy ebben része lehetett a tömegével beáramló ilyen típusú idegen szavaknak is [518]. Persze, hogy volt részük. Én csak azt kívántam bírált munkámban, meg másutt is (NyK. LIV, 27, 34) hangsúlyozni, hogy ez a beáramlás nem volt minden belső előzmény nélkül; s arra figyelmeztetni, hogy a torlódásos kezdetű szavak tömegesebb beáramlása egymagában aligha lett volna elég a korábban igen erős feloldási törekvés megtörésére; de nem is kellett ezt egyedül végeznie, hiszen megkezdtek ennek bomlasztását más, ennél sokkal belsőbb és szervesebb erők is.

*

Benkőnek szép és alapos bírálatából látszólag talán keveset fogadtam meg. De hát nem beszéltem arról, amivel egyetérték benne; s egyébként is: a bírálónak sokszor nem is az a törekvése, hogy az eredeti tétel helyére egyenest az övé kerüljön. A jó ellenvetés akkor is célt ér, ha itt-ott nem fogadják is el, mert rámutat arra: hol vannak még rések és hézagok a kezdeményben, hol hagynak még kétséget a magyarázatok, mit kell még jobban megokolni vagy bővebben megvizsgálni. A jó ellenvetés további munkára ösztönöz; s a munka az egyetlen, amely az igazsághoz közelebb visz, még ha olykor kerülőkön vagy éppen tévutakon át is.

Deme László

KOZOCSA SÁNDOR: A MAGYAR IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA 1953.
BP. MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ 1954. 207 l.

Kozocsa Sándor 1932 óta évenként állítja össze a magyar irodalom bibliográfiáját. Ez a szorgalmas tevékenység, melyre eddig nem túlságosan gyakran figyeltek fel, komoly hasznot jelent a magyar irodalom művelői — írók, irodalomtörténészek, kritikusok — számára. Egy év szépirodalmi kritikai, irodalomtörténeti termésének szakszerű feltárása szinte teljes képet ad kultúránk e fontos szektorának helyzetéről, fejlődéséről. A Kozocsa-féle irodalmi bibliográfiák tehát dokumentum jellegűek és nem utolsó sorban azért jelentősek, mert szinte ajándékképpen adják napjaink kritikusai és a jövő irodalomtörténészei számára a nyersanyagot korunk irodalmi, kritikai és